

выдадзеных як у 20-я гады, так і ў больш позніх. Як сведчыць, фактычны матэрыял, неалагізмы польскага паходжання часцей за ўсё не называюць якіх-небудзь новых рэалій грамадскага жыцця, а ўжываюцца ў якасці заменнікаў некаторых слоў. Так, напрыклад, замест звыклага слова **мерапрыемства** 'арганізаванае дзеянне, накіраванае на дасягненне якой-небудзь мэты' стала пашырацца слова **імпрэза**: (ПРС-75. С. 163: **impreza** — мерапрыемства)³: Мы святкуем важныя даты ў гісторыі Беларусі, наладжваем святочныя **імпрэзы** (Наша слова. 1992. № 22); ... любіць наш прэм'ер іграць на палітычных **імпрэзах** ролю імянінніка (ЛіМ. 1994. 21 студз.).

Словазлучэнне **навучальная ўстанова** можа быць заменена аднаслоўнай назвай **вучэльня** (ПРС-75. С. 650: **uczelnia** — навучальная ўстанова): ...дзе гарантыя, што падобнае не адбываецца ў іншых сярэдніх і вышэйшых вучэльнях, якія афіцыйна ўзялі курс на паварот да роднага (Нар. газета. 1991. 23 ліст.). Выкарыстанне слова **вучэльня** можна абгрунтаваць тым, што яно здольна выступаць у пэўных выпадках як сінонім адпаведнага словазлучэння, напрыклад, пры перакладзе на беларускую мову выразу «учреждения и учебные заведения». Звычайна яго перакладалі так: **навучальныя і іншыя ўстановы**. Пры гэтым адбываўся перанос сэнсавага акцэнта на слова **навучальныя**, што не для кожнага кантэксту бывае дапушчальным. Яшчэ больш неабходны адэкватны сінонім для перадачы на беларускую мову выразу накіраванага «учреждения культуры и учебные заведения». Каб пазбегнуць таўталогіі (**установы культуры і навучальныя ўстановы**), гэты выраз можна было б перакласці так: **установы культуры і вучэльні**. І хоць у даным выпадку семантычныя аб'ёмы іншамоўнага слова і ўласнага словазлучэння поўнаасцю ідэнтыфікуюцца, мець слова **вучэльня** ў лексічным патэнцыяле мэтазгодна па стылістычных меркаваннях. Спрыяе засваенню слова **вучэльня** беларускай лексікай не толькі агульнасць кораня для беларускай і польскай моў, але і апрабаванасць ў беларускім словаўтварэнні падобнай мадэлі (параўн.: **кнігарня, друкарня, мытня**).

І ўсё ж выпадкі апраўданага ўвядзення паланізмаў у беларускі кантэкст адзінаковы. Большасць польскіх слоў, што ўжываюцца апошнім часам на старонках рэспубліканскага друку, з'яўляюцца як бы паказчыкам прыналежнасці аўтара да змагароў супраць асіміляцыі беларускай мовы з боку рускай. Цяжка растлумачыць патрэбамі развіцця і ўдасканалення беларускай мовы ўжыванне слова **ўлётка** (ПРС-75. С. 656: **ulotka** — лістоўка, пракламацыя): А **ўлёткі**, якія напярэдадні распаўсюджваліся па беларускай сталіцы, былі падпісаны «Славянскіх сабор — Бела Русь» (ЛіМ. 1992. 24 студз.); **людобойства** (ПРС-75. С. 231: **ludobójstwo** — генацыд): ...мясціны сталінскага **людобойства** ў большасці выпадкаў не выяўлены (ЛіМ. 1992. 3 студз.); **амбасада** (ПРС-75. С. 18: **ambasada** — пасольства): ...канадзійская **амбасада** ў Маскве паабяцала візу... (Наша слова. 1992. № 29) і пад.

Безумоўна, з усёй колькасці іншамоўных слоў, што апошнім часам выкарыстоўваюцца на старонках рэспубліканскіх перыядычных выданняў, моўная практыка адбярэ толькі тыя, якія будуць адпавядаць асноўным тэндэнцыям развіцця лексічнай сістэмы беларускай мовы.

¹ Шакун Л. М. Словаўтваральны статус запазычанняў у сучаснай беларускай мове // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. 1983. № 2. С. 20.

² Мюллер В. К. Англо-русский словарь. М., 1988. С. 598 (у далейшым: АРС-88).

³ Стыпула Р., Ковалева Г. В. Польско-русский словарь, М., 1975 (у далейшым: РПС-75).

А. Ф. КЛІМОВІЧ

ІНШАМОЎНЫ ЭЛЕМЕНТ У БЕЛАРУСКІХ ПЕРАКЛАДАХ РЭЛІГІЙНЫХ АПОВЕСЦЕЙ XV ст.

Моўная сітуацыя на Беларусі ў канцы XV — пачатку XVI ст. характарызуецца суіснаваннем і ўзаемадзеяннем дзвюх моўных стыхій: царкоўнаславянскай і беларускай. Зразумела, што ўдзельная вага кожнай

з іх залежала ад жанру твора і звязанай з гэтым жанрам традыцыі, ад адукацыі аўтара або перакладчыка, яго густу і культурна-ідэалагічнай арыентацыі. Письмовая мова гэтага перыяду «прадстаўляла сабой складаную сістэму, якая заключала ў сабе ўсю шкалу пераходу ад чыстай кніжнаславянскай да народнай беларускай мовы»¹. Евангеллі, псалтыры і іншыя творы богаслужэбнай літаратуры пашыраліся на царкоўнаславянскай мове, і тыя фанетычныя беларусізмы, што падсвядома былі занесены ў іх перапісчыкамі, не парушаюць яе стройнай сістэмы. Найбольшае пранікненне рысаў народнай гаворкі ў пісьмовую мову засведчылі помнікі юрыдычнай і актавай пісьменнасці. Прамежкавае становішча паміж гэтымі тыпамі помнікаў займаюць творы навуковага («Логіка») або рэлігійнага («Чэцця» 1489 г.) зместу, мову якіх можна вызначыць як царкоўнаславянскую са значнай доляй беларусізмаў (беларускі тып кніжнаславянскай мовы²). Рэлігійныя творы падобнага характару не выкарыстоўваліся ў набажэнстве, а прызначаліся для дамашняга чытання, мова іх павінна была быць зразумелай шырокаму колу чытачоў. Паколькі ў гэты час царкоўнаславянская і беларуская моўныя сістэмы ўжо значна аддаліліся адна ад другой, то перапісчыкі свядома замянялі архаічныя з'явы адпаведнымі мясцовымі рысамі. Цесным сплывам традыцыйных і жывых, народных рыс характарызуюцца і свецкія помнікі: летапісы і літаратурна-мастацкія творы.

Асобна сярод пісьмовых помнікаў свайго часу стаіць зборнік канца XV ст., які аб'ядноўвае тры аповесці рэлігійнага зместу — «Пакуты Хрыста», «Пакланенне каралёў-вешчуноў Хрысту» і «Жыццё Аляксея чалавека божага». У мове гэтых аповесцей абазначыліся тэндэнцыі, па якіх развівалася беларуская пісьмовая мова ў наступных стагоддзях: выцясненне царкоўнаславянскай мовы жывой беларускай гаворкай і асваенне іншамовнай (галоўным чынам польскай) лексікі. Перакладчык рэлігійнага твора, узяўшы за ўзор існуючую на той час жывую народную гаворку, геніяльна прадугадаў шляхі далейшага развіцця пісьмовай мовы.

Паколькі царкоўнаславянская мова была дасканала апрацаваная, валодала навуковай, філасофскай, царкоўна-багаслоўскай тэрміналогіяй, разнастайнымі стылістычнымі сродкамі, яна выкарыстоўвалася і ў старабеларускай пісьменнасці. Царкоўнаславянскія розных узроўняў знайшлі адлюстраванне і ў зборніку. Гэта, па-першае, невялікі пласт лексікі, асвоены яшчэ ў часы Старажытнай Русі: *ангелъ* (*аньель, аніель*), *ангелский, амень, апостолъ, апостольский, благословенный, вездѣ, евангеліе* (*еваньеліе, евангеліе*), *евангелиста, ладанъ, мирра, овоцъ, посвящати*. Большасць гэтых слоў — грэчаскага паходжання (або калькі з грэчаскай мовы), яны ўзніклі для выражэння паняццяў і абазначэння рэалій хрысціянскай ідэалогіі. Як царкоўнаславянскія можна разглядаць словы агульнаславянскага паходжання, якія атрымалі распаўсюджанне ў кніжных стылях і ўжываліся для абазначэння адцягненых паняццяў з галіны духоўнага жыцця: *бесѣ, богъ, вера, господѣ, дева, молитва*. Словы гэтага разраду адны з найбольш ужывальных: *богъ* сустракаецца ў тэксце 280 разоў, *вера* — 73, *господѣ* — 47, *ангелъ* — 45, *благословенный* — 36, *евангеліе* — 34. З граматычных царкоўнаславянскіх адзначаны канчатак *-аго(-яго)* прыметнікаў у родным склоне адзіночнага ліку: преславнаго, праведнаго, невиннаго, нашаго, отвращавшаго, краснейшаго, третьяго (ўсяго толькі 7 разоў). Невялікую групу складаюць дзеелпрыметнікі цяперашняга часу з царкоўнаславянскімі суфіксамі *-уц-, -ац-: приходящий, верующий, воняющий, суищий, топчущий*, аднак у колькасных адносінах пераважаюць ужо формы на *-уц-, -ац-, (бачущий, благословляющий, будущий, висящий, вздыхающий, давающий, держащий, живущий, пахнущий)*. Прадстаўлены ў зборніку вытворныя з царкоўнаславянскім суфіксам *-ниѣ(-ениѣ-): пророкованіе, знаменованіе, почитаніе, погребеніе, дрыжаніе, влєваніе, будованіе, сказаніе, выгнаніе, высповіданіе, виденіе* і інш. Гэта адна з нямногіх царкоўнаславянскіх рысаў, якая пераважае ў помніку над народна-гутарковымі формамі тыпу *выповеданье, княженье, нарождение, наученье, спасенье, хваленье*. У зборніку сустраліся нешматлікія выпадкі ўжывання няпоўнагалосных форм, прычым звычайна ім ёсць поўнагалосныя адпаведнікі: «червоное злата найдуть» — «милхиоръ корол... богу золото оферовал», «на римский брегъ» — «по берегом

іордановымъ», «в рубе шолкове облочилися» — «рубие калечие оболокши... седети почаль».

Такім чынам, у мове гэтага рэлігійнага помніка назіраецца невялікая колькасць царкоўнаславянскага. Перакладчык рашуча павярнуў рэлігійныя творы да жывой народнай гаворкі, нават у значна большай меры, чым гэта пазней зрабіў Скарына.

Адной з прычын адыходу перакладчыка ад царкоўнаславянскай мовы магло паслужыць і тое, што аповесці перакладаліся ім з польскага ці чэшскага арыгінала, а магчыма, і непасрэдна з лацінскага. У зборніку адзначаецца вялікі пласт лексікі, запазычанай з польскай, а праз яе пасрэдніцтва — з нямецкай, чэшскай, лацінскай моў.

У сувязі з разглядам запазычанняў з гэтых моў узнікае некалькі пытанняў. Па-першае, аб размежаванні паланізмаў і слоў уласна беларускіх, паколькі гэтыя мовы характарызуюцца выключнай блізкасцю ў семантычных і словаўтваральных адносінах. Напрыклад, ці можна лічыць непасрэднымі запазычаннямі з польскай мовы словы *важний, важити, радити, панство, моцный* і да т. п.?

Па-другое, якімі шляхамі пранікалі ў беларускую мову асобныя іншамовныя лексемы? Большасць слоў з нямецкай, лацінскай, чэшскай моў з'явілася ў беларускай праз пасрэдніцтва польскай. Пра гэта сведчыць іх і фанетыка-марфалагічная, і семантычная блізкасць да польскіх адпаведнікаў: *рада* (ст. п. *rada*, ням. *Rath*), *шляхта* (ст. п. *slachta*, с. в. н. *slachte*), *мистръ* (ст. п. *mistrz*, *mistr*, с. в. н. *meister*), *спіжа* (ст. п. *spiza*, с. в. н. *spiše*), *мусити* (ст. п. *music*, с. в. н. *müssen*), *шукати* (ст. п. *szukać*, ням. *suchen*), *баволна* (ст. п. *bawelna*, с. в. н. *baumvolle*), *кгвалтъ* (ст. п. *gwałt* с. в. н. *gewalt*), *капліца* (ст. п. *kaplica*, ст. ч. *kapliče*, лац. *capella*). Мэтазгодна ў адносінах да беларускай мовы лічыць такія запазычання паланізмамі, паколькі яны былі ўжо цалкам асіміляваны польскаю моваю і нічым прыныпова не адрозніваліся ад спрадвечна польскай лексікі. Аднак нельга адмаўляць і непасрэдных запазычанняў з заходнеўрапейскіх моў у выніку гандлёвых, ваенных, культурных кантактаў паміж носьбітамі моў.

У зборніку ўжо даволі адчувальны польскі моўны ўплыў. Гэтым уплывам можна тлумачыць ужыванне канчаткаў *-е, -ове* ў назоўным склоне множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду (*кацере, мистре, моцаре, фальшаре, продавце; диакове, предкове, пророкове, туркове, ангелове, послове, влазове, попове*), *-ови (-еви)* ў давальным склоне адзіночнага ліку (*урядникови, волкови, послови, бискупови*). Сустрэкаецца канчатак *-его* ў родным склоне адзіночнага ліку прыметнікаў з цвёрдай асновай: *крижового, нового, францъского, смачного, чирвонеого, залкнутого*. Можна адзначыць ужыванне няпоўнагалосных форм (*злото, здоровый, здоровье, молодой, человек*), адсутнасць устаўнога *л* пасля губных (*земля* (море *середо земли*), *выбавеніе, поздоровеніе*), выкарыстанне суфікса *-ца* для ўтварэння назоўнікаў мужчынскага роду: *розбойца, роздѣльца, натица, розмножца, выдавца, водца, оправца, злутыца, мужобойца*.

Лексічны пласт, запазычаны з польскай мовы або з яе дапамогай, настолькі значны, што яго можна падзяліць на некалькі семантычных разрадаў:

1) рэлігійная лексіка (у большасці лацінскага, нямецкага, грэчаскага паходжання), якая ўключае назвы асоб па адносінах да рэлігіі, назвы царкоўных будынкаў, прадметаў, абрадаў: *архибискупъ, преоръ, капланъ, кацерьъ, бискупъ, опатъ, казнодей, апостата, ариянинъ, дъябелъ; кляшторъ, костелъ, каплица; реликвия, библия, талмотъ, крижъ; офера, гостия, мшиа, епифания, интроитъ, офертория, олилия, вилия, калвария;*

2) сацыяльна-эканамічная лексіка, да якой адносяцца назвы людзей па адміністрацыйным і сацыяльным становішчы, па ўдзелу ў грамадскіх працэсах: *цесаръ, солданъ, моцяръ, панъ, нани, водца, рытеръ, шляхтиць, выдавца, розбойца, лотр, фалиаръ, перькгримъ, мистръ*; назвы атрыбутаў улады: *корона (коруна), ратуиъ*; лексіка, якая характарызуе з'явы і падзеі грамадскага жыцця, грамадскія арганізацыі і групы: *пановати, дбати, здрадити, кгвалтовати, коруновати, мешкати, обцовати, панство, шляхта, еднаніе, едностъ, здрада, кгвалтъ, кгвалтованіе, место, мешканіе, коллегиюмъ, тлуца, посполу*;

3) ваенная лексіка: *валка, гуфъ, тарча, жолдъ, башта, муръ, витяжца, звитежний, боевати*.

4) бытавая і гаспадарчая лексіка: *келихъ, лениухъ, лихтаръ, горнецъ; занкелъ, ботъ, хуста, штола, баволна; жакгелъ, мары*.

5) лексіка, якая характарызуе раслінны і жывёльны свет: *гиништъ, дромедаръ, мулъ, левартъ; алоесъ, балсамъ, цибуля*.

Многія запазычаныя словы, асабліва калі яны патрабуюць тлумачэння, ужываюцца паралельна са словамі ўласнымі: апостата альбо, одшчепенецъ, гадка альбо вестъ, келихъ альбо чаша, коллегиумъ альбо собрание, тарча альбо шчытъ, цесаръ альбо король. Сустрэкаюцца выпадкі адваротныя: зборъ альбо рада, волость альбо моць, злодей альбо лотръ, парусъ альбо жакгелъ, або: игуменъ альбо приоръ, азбука альбо пісьмо. Адзначаны выпадкі размежавання значэнняў запазычанага і ўласнага слова: *валка* ўжываецца ў значэнні 'бойка, вайна', *война* — толькі ў значэнні 'войска'.

Асаблівасцю помніка з'яўляецца наяўнасць у ім экзатызмаў (*солданъ, дромедаръ, мулъ, гиништъ, бабиния*) і вялікай колькасці варварызмаў (яблока тамъ *араза* зовут; іже сут оу них дома опришне ихже тамо *алхам* зовут; гелена... две красне цркви убудовала, которе слава на вышнихъ везвела, по латине *кглориа инъ эксцельсисъ* зовут; уси поют оную антифону по латынски *гекстъ диесъ гекъ естъ диес фецит доминус*), што садзейнічае стварэнню больш выразнай і нагляднай карціны жыцця розных народаў.

Многія запазычаныя словы, што сустрэкаюцца ў зборніку, былі цалкам адаптаваны і пісьмовай мовай, і народнымі гаворкамі, яны дайшлі да нашага часу і зараз не ўспрымаюцца як іншамовныя: *бавоўна, бот, дах, ланцуг, ліхтар, моц, крыж, скарб, бачыць, будаваць, мусіць, абяцаць, дасканалы, пэўны, моцны, шляхетны* і г. д. Гэтыя словы разам з многімі іншымі зараз складаюць спецыфіку беларускай мовы. Аднак і тыя адзначаныя ў помніку запазычанні, што не сталі здабыткам сучаснай літаратурнай мовы і народных гавораў, шырока ўжываліся ў пісьмовай мове XVI—XVII стст. у адрозненне, напрыклад, ад многіх чэхізмаў Скарыны.

Такім чынам, мова зборніка канца XV ст. адлюстравала новую сітуацыю, якая была выклікана гаспадарчымі, палітычнымі і культурнымі зменамі і патрабавала спалучэння традыцыйных спосабаў літаратурнага выказвання з новымі нават у такіх кансерватыўных па форме відах беларускага пісьменства як рэлігійная літаратура.

¹ Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2 т. Мн., 1967. Т. 1. С. 112.

² Там жа. С. 109.

³ Гл.: Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. Мн., 1970. С. 131.

А. Г. ЛУКАШАНЕЦ

СЛОВАЎТВАРЭННЕ НАЗОЎНІКАЎ У БЕЛАРУСКІХ САЦЫЯЛЬНЫХ ДЫАЛЕКТАХ

Даследаванне сацыяльных дыялектаў у Беларусі зараз толькі пачынаецца¹, нягледзячы на тое, што сістэмнае апісанне іх мае вялікае тэарэтычнае і практычнае значэнне. Вывучэнне беларускай мовы, як і любой іншай, было б няпоўным без вывучэння жывога народнага маўлення, у тым ліку — і сацыяльных дыялектаў, якія з'яўляюцца адной з крыніц папаўнення лексікі літаратурнай мовы.

Прыцягвае ўвагу і адзін з відаў беларускіх сацыяльных дыялектаў мінулага — умоўныя мовы вандроўных рамеснікаў і гандляроў, жабракоў. Нямала пісьмовых сведчанняў аб гэтых мовах знаходзіцца ў працах дарэвалюцыйных этнографаў, філолагаў і чакае сучаснага тэарэтычнага асэнсавання.

Гэты артыкул прысвечаны толькі аднаму аспекту вывучэння ўмоўных моў Беларусі: словаўтварэнню назоўнікаў. Фактычны матэрыял узяты з трох даволі аб'ёмных лексіконаў: мовы жабракоў мястэчка Семежава Слуцкага уезда Мінскай губерні; так званага «катрушніцкага лемезеня» — умоўнай мовы дрыбінскіх шапавалаў Магілёўскай губерні; «любэцкага лементу» — мовы жабракоў Магілёўскай губерні². Гэтыя